

De houding van de mens tegenover diersoorten, in ruimte en tijd

W. Bergmans (IUCN-ledencontact, Damrak 28–30, 1012 LJ Amsterdam)

Inleiding

De International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN) houdt zich, zoals de naam aangeeft, bezig met het behoud van natuur en natuurlijke hulpbronnen en met de bevordering van de duurzaamheid van het gebruik van die beide door de mens. De IUCN, die als roepnaam 'World Conservation Union' hanteert, zetelt in Zwitserland en heeft 663 leden in 119 landen: 62 staten (waaronder Nederland), 110 overheidsinstellingen, 416 nationale en 38 internationale particuliere organisaties, en 37 leden zonder stemrecht.¹ In Nederland zijn vrijwel alle grote en enkele kleinere natuur- en milieubeschermingsorganisaties aangesloten; de Universiteit van Amsterdam is de eerste Nederlandse wetenschappelijke instelling die is toegetreden. De particuliere leden hebben zich in 1979 verenigd en hebben in 1983 de Stichting IUCN-ledencontact opgericht. Door het brede lidmaatschap van de IUCN – zowel het rijke noorden als het arme zuiden, het kapitalistische westen en het (post-)socialistische oosten, christendom, islam, hindoeïsme en andere religies zijn vertegenwoordigd – is de IUCN gehouden aan een cultureel en politiek strategische opstelling ten aanzien van tal van vraagstukken. Eén richting binnen de IUCN die geleidelijk aan zo ver wilde gaan om alle behoud van natuur en natuurlijke hulpbronnen te plaatsen in het teken van maatschappelijke ontwikkeling van de mens ('conservation for development'), daarmee vooral lippendienst bewijzend aan regiers in een aantal ontwikkelingslanden, ondervindt de laatste jaren meer en meer kritiek van andere richtingen die de mening zijn toegedaan dat de natuur op *zichzelf* waard is om te beschermen en te behouden en dat ook die opvatting een volwaardige grond is voor het werk van de IUCN.

Deze ethiek klinkt dan ook sterker dan voorheen door in belangrijke IUCN-documenten, bijvoorbeeld in het concept van de vernieuwde World Conservation Strategy, de in 1980 gelanceerde werkfilosofie van de IUCN. Dit concept circuleert sinds juni 1990 onder de naam 'Caring for the world' (a strategy for sustainability) voor commentaar en zal volgens plan op 5 juni 1991 worden gepubliceerd.² Maar de IUCN zal om de genoemde strategische redenen ook moeten blijven benadrukken dat goed functionerende ecologische systemen en processen, en daarmee het behoud van soorten, van levensbelang zijn voor de mens: natuurbehoud als voorwaarde voor zelfbehoud.

Het is niet doenlijk om in kort bestek alle facetten van de houding van de mens tegenover diersoorten te behandelen. Er zijn wereldwijd tal van culturele verschillen in die houding waar te nemen, zowel in (pre-)historisch als in ruimtelijk perspectief. In het onderstaande wordt een poging gedaan om de grote lijn in het geheel te ontdekken, waarbij een aantal voorbeelden dient om het betoog te verduidelijken.

Vele van de waarneembare verschillen in de houding van de mens tegenover diersoorten lijken grofweg terug te brengen tot variaties op een beperkt aantal stadia van ontwikkeling in die houding. Die stadia zijn achtereenvolgens onschuldige en schuldige exploitatie, duurzaam gebruik, en bescherming. Het streven van de internationale natuurbescherming is om in de plaats van die verschillende houdingen mondiaal eenzelfde respectvolle houding tegenover de natuur te verwezenlijken, waarbij duurzaam gebruik geaccepteerd is zenzij abso-

lute bescherming noodzakelijk is. In de vorige aflevering van *Gorteria* (17: 18–25) geeft W. Achterberg aan, dat daar goede ethische gronden voor zijn.

Die respectvolle houding betekent dus geenszins dat de mens geen dieren zou mogen gebruiken om zich te voeden of om in andere noodzakelijke levensbehoeften te voorzien. Hoe hoog de moderne natuurbeschermer zijn morele standaard, volgens welke andere levensvormen een bijzondere waarde en een bestaansrecht bezitten, ook acht, hij moet ook onder ogen zien dat grote delen van de mensheid voor dat voedsel en die levensbehoeften grotendeels van de wilde natuur afhankelijk zijn. Zo voorziet in 1990 18% van de wereldbevolking (bijna een miljard mensen) in zijn eiwitbehoefte door het eten van vis.³ In tropisch Afrika betreft de bevolking zijn eiwitten voor een vierde tot een derde deel van de totale behoefte van in het wild gevangen dieren ('bush meat').

Met bovenstaande opmerkingen is het dilemma van een ethische natuurbenadering geïntroduceerd. Thomas, schrijvende over de Engelsen in de 18de eeuw, noemt het zelfs het menselijke dilemma: hoe verzoenen wij de fysieke behoeften van de beschaving met de nieuwe gevoelens en waarden die door diezelfde beschaving zijn voortgebracht?⁴ Men kan in het algemeen slechts streven, dunkt mij, naar een verantwoord en in humaan opzicht aanvaardbaar gebruik van wilde dieren door de mens. Dat verantwoorde gebruik kenmerkt zich door een duurzaam karakter. Dat betekent in dit verband dat men ten hoogste zo veel van een soort oogst als de natuurlijke aanwas bedraagt. Het begrip toelaatbare oogst ('sustainable yield') is bij wilddenutting al vele tientallen jaren bekend en in een aantal gevallen wordt ook al heel lang naar toepassing gestreefd. Een voorbeeld is de internationale walvisvaart, waarbij overigens de 'economische' belangen van de walvisvarende landen frustrerend werkt.

Waar dat mogelijk is, kan men natuurlijk verder gaan en zelfs proberen aan het bovengenoemde dilemma te ontkomen door geen dieren of dierlijke producten te gebruiken. Daarbij verandert natuurbescherming (bescherming van soorten) in dierenbescherming (bescherming van individuen). Op het verschil tussen beide kom ik nog terug. Over het gebruik van planten om in het voortbestaan van de mens te voorzien lijkt het bedoelde dilemma niet of nauwelijks te bestaan. Deze biologisch-systematische begrenzing van categorieën van ethische benadering lijkt tenminste subjectief en dient op zijn houdbaarheid te worden onderzocht.

Als tweede beperking bij het gebruik van wilde dieren kan de mens streven naar een humane behandeling van die dieren, een aan de dierenbescherming ontleend motief. Een strikte scheiding tussen natuurbescherming en dierenbescherming is minder reëel dan het lijkt. Het valt te verdedigen dat voor wilde dieren de bescherming van henzelf en van het natuurlijk milieu waarin zij zich bevinden – natuurbescherming dus – tevens de beste vorm van dierenbescherming is. Sommige dierentuinen, en anderen die dieren in gevangenschap houden, voeren ter rechtvaardiging onder meer aan dat die dieren gevrijwaard zijn van de negatieve aspecten van het natuurlijk bestaan, zoals bijvoorbeeld voedselschaarste, droogte, roofvijanden, en ziekten. In die visie is de natuur hard, of zelfs wreed, en zeker niet harmonieus. In deze antropomorfistische gedachtengang wordt aan alle diersoorten (of alle gewervelden, want daar gaat het meestal om) een zelfde, min of meer menselijke ervaringswijze toegedicht ten aanzien van een select aantal fenomenen, maar niet bijvoorbeeld ten aanzien van de negatieve aspecten van gevangenschap.

De betekenis van de natuur en van het leven in die natuur zou echter voor elke diersoort afzonderlijk dienen te worden beschouwd. Het onderzoek dat nodig is om hierbij tot zinvolle conclusies te geraken bevindt zich in een embryonaal stadium.^{5 6} Vooralsnog zou men er beter van uit kunnen gaan dat verreweg de meeste (soorten) wilde dieren leven in

onwetendheid van het leed dat zij door hun natuurlijk gedrag kunnen veroorzaken of dat henzelf door andere kan worden aangedaan. Zo zij er wel enig besef van kunnen hebben, wat voor bepaalde hoger ontwikkelde zoogdieren wordt aangenomen^{5 7}, is het toch niet aannemelijk dat hun leven in de natuur daardoor overwegend onaangenaam is. De meeste dieren echter zouden zonder bewuste kennis zijn, en daardoor ook zonder schuld. Op deze grond zou men de natuur wel harmonieus kunnen noemen, en zeker niet hard of wreed.

Maar, *de natuur* is een abstractie, en het over één kam scheren van alle diersoorten en het hen gezamenlijk tegenover de mens plaatsen is een grove en ongeoorloofde versimpeling. Onderzoekers van het gedrag van dieren^{5 6 7 8} zijn ervan overtuigd, dat er sprake is van een continuüm in het bewust zijn van soorten, inclusief de mens, en niet van de traditioneel veronderstelde diepe kloof tussen de mens enerzijds en alle diersoorten anderzijds. Fouts⁸ citeert een in dit verband belangrijke constatering van R. A. en B. T. Gardner, die met jonge kinderen en chimpansees werkten: "Truly discontinuous, all or none phenomena are rare in nature. Historically, the great discontinuities have turned out to be conceptual barriers rather than natural phenomena. They have been passed by and abandoned rather than broken through in the course of scientific progress."

Het historisch perspectief

Evolutionair gezien gedroeg de gehele mensheid zich tot voor kort niet anders tegenover andere soorten dan die andere soorten zich onderling gedroegen. Zoals zich tussen roofdieren en prooi-soorten van nature evenwichten instellen, zo zullen zich ook tussen de vroege mens en zijn prooi-soorten evenwichten hebben ontwikkeld. Mensen bleven in aantallen beperkt en ontwikkelden jachtmethoden die de bejaagde soorten niet in hun voortbestaan bedreigden. Tot op de dag van vandaag zijn van dergelijke 'natuurlijke evenwichten' voorbeelden te vinden. Op de Far Oer verzamelt men sinds mensenheugenis de helft van de eieren van een zeevogelsoort. Die vogel heeft zich daar kennelijk op ingesteld want zijn aantallen blijven constant. In Gabon wordt de vleermuis *Rousettus aegyptiacus* gegeten; men bejaagt hem slechts twee van de drie jaren, om de soort de gelegenheid te geven, zich te herstellen.

Er zijn ook voorbeelden uit de vroege historie van confrontaties tussen mens en diersoorten die voor de laatste fataal werden. Voor zover bekend gaat het dan altijd om door de mens nieuw betrokken gebieden, vaak eilanden maar ook wel continenten. Men heeft het in de golven verdwijnen van bepaalde grote zoogdieren in Noord- en Zuid-Amerika kunnen correleren met de geleidelijke inbezitting van die continenten door de mens, vanuit het noordwesten. De reuzenluiaard *Smylodon*, die leefde in de zuidpunt van Zuid-Amerika, is pas 10.000 à 12.000 jaar geleden uitgestorven, ná de aankomst van de mens.⁹ Er zijn sterke aanwijzingen dat het verdwijnen van de meer dan twintig soorten moa's (struisvogelachtigen) van Nieuw-Zeeland mede het gevolg is van het verschijnen aldaar van de eerste mensen. Het bekendste voorbeeld is dat van de bodembewonende en nietvliegende dodo van Mauritius, die voor langsvarende zeelui op zoek naar vers voedsel een gemakkelijk prooi vormde en aldus tegen het einde van de 17de eeuw van de aardbodem verdween.

De mensen in dit soort voorbeelden kan men niet veel verwijten want zij waren, parallel aan vele diersoorten, onwetend van wat zij aanrichtten, en dus onschuldig. Hun optreden en de gevolgen zou men als natuurlijke gebeurtenissen in de evolutie kunnen beschouwen. De grens tussen onschuldig en schuldig is overigens moeilijk aan te geven. De mensen heb-

ben zeker geconstateerd dat de door hen bejaagde soorten langzaam maar zeker verdwenen. Maar hun moraal ten opzichte van dieren was minder ontwikkeld, en het perspectief van hun perceptie beperkt. Bovendien handelden zij vaak uit pure levensnoodzaak.

In de tweede helft van de vorige eeuw ontstonden geleidelijk aan de eerste ideeën over actieve natuurbescherming. Zij betroffen zowel het behoud van soorten als van gebieden, en de drijfveren konden zowel puur economisch als ideëel zijn. De Noordelijke zeebeer, *Callorhinus ursinus*, van de Pribilof Eilanden in de Beringzee, die sinds zijn ontdekking in 1742 voor zijn pels werd bejaagd, is sinds 1911 internationaal beschermd om te voorkomen dat hij zou worden uitgeroeid. Nu worden jaarlijks vaste aantallen jonge mannetjes gedood en blijft de populatie op peil. In ons land is het eerste voorbeeld van een beschermd gebied het Naardermeer, dat in 1904 zijn status verkreeg, waarmee werd voorkomen dat Amsterdam er een vuilstortplaats van zou maken.

Toch hebben zich tegelijkertijd ook vormen van onverantwoorde en soms rampzalige jacht ontwikkeld waarbij de menselijke schuld evident was. De Tasmaanse regering gaf nog in het begin van deze eeuw bijna honderd gulden voor iedere gedode buidelwolf, en in 1933 stierf het allerlaatste exemplaar, in een dierentuin. Nederland hield pas omstreeks 1960 op met de walvisvaart, niet uit natuurbeschermingsoverwegingen, maar omdat het bedrijf door de afnemende vangsten niet meer loonde. Andere landen hebben de walvisjacht nog niet beëindigd, en een aantal grote soorten staat er slecht voor. Jagende landen zoals Japan berekenen telkens grotere 'sustainable yields' dan beschermende landen, en gebruiken soms criminele methoden om de jacht voort te kunnen zetten. Dat het met de walvissen niet nog ernstiger is, komt door de instelling, kort na de tweede wereldoorlog, van de International Whaling Commission, die elk jaar quota vaststelt, waaraan men zich op basis van vrijwilligheid kan houden.

Deze voorbeelden laten zien dat, terwijl het besef van de diverse waarden van soorten en natuurgebieden zich sinds de vorige eeuw heeft ontwikkeld en resulteerde in inmiddels vele praktische beschermingsmaatregelen, de exploitatie van soorten zich eveneens uitbreidde, waarbij de notie, dat deze regulatie behoefde om duurzaam te kunnen zijn, langzaam aan gemeengoed werd. In extreme gevallen achtte de mens zich nog wel gerechtigd om soorten te vervolgen en uit te roeien. Meestal is het motief daarbij al of niet vermeende concurrentie. De buidelwolf pakte wel eens een schaap.

De tegenwoordige tijd, de schuldige economie

In feite is de situatie nu, tegen het einde van de 20ste eeuw, niet wezenlijk veranderd. Er zijn nog steeds veel culturen waar men wilde dieren verzamelt of bejaagt voor eigen consumptie. Maar wel wordt steeds vaker het moment gepasseerd waarop – door bijvoorbeeld de groei van de menselijke bevolking en de daarmee toenemende jachtdruk, of door het afnemen van het natuurlijk areaal van de bejaagde soort en daarmee van de soort zelf – het evenwicht ten nadele van die soort verschuift zonder dat de jagers daarover noodzakelijkerwijs een schuldbesef (kunnen) koesteren. Waar de markteconomie zijn intrede heeft gedaan bestaat bijna altijd het gevaar van overexploitatie en bestrijding van dierlijke 'concurrentie'. In 1975 riepen Noordierse vissers de hulp in van het leger om de visetende grijze zeehond te helpen bestrijden. Het leger kwam niet overigens. Overbevising is geen monopolie van Noordzeevissers of anderen in onze omgeving. Men vindt het verschijnsel in toenemende mate over de hele wereld.³ Een moderne vorm van schuldige exploitatie is de handel in bij

voorkeur bijzondere of zeldzame wilde dieren en planten en produkten daarvan ten behoeve van luxe consumptie. Een andere moderne en schuldige ontwikkeling vormt een indirecte maar reusachtige bedreiging, die al veel soorten heeft doen uitsterven: de vervuiling en vernieling van natuurlijke milieus door of ten behoeve van het verkeer, de landbouw, industrie en handel, energiewinning, kustontwikkeling, enz.

Nederland is in 1990 door de pers uitgeroepen tot Europees kampioen in het laten verdwijnen van inheemse soorten. De landbouw mag bij ons het grondwaterpeil kunstmatig laag houden, waardoor akkeronkruiden verdwijnen, en daarmee insecten en andere ongewervelden, en daarmee tal van gewervelden. In Noorwegen lijkt de geschiedenis van de buidelwolf zich min of meer te herhalen: in juni 1990 werd één van de tien à twintig wolven die het land telt opzettelijk gedood.¹⁰ Met de wilde hond in Afrika dreigt het zeker de verkeerde kant op te gaan. Vroeger algemeen, komt de soort nu nog slechts in enkele landen voor. In Israël hebben de boeren vleermuisgrotten met lindaan bewerkt om er een vruchtende soort te bestrijden, met volledige onverschilligheid jegens andere soorten. De vleermuizen van Israël zijn, op enkele niet-grotbewonende soorten na, tot 10% van de oorspronkelijke populaties teruggebracht, voordat protesterende natuurbeschermers gehoor vonden. Op het eiland Guam eet men zo graag vliegende honden, *Pteropus* spp., dat men de ene inheemse soort al heeft uitgeroeid en de andere zo zeldzaam is geworden, dat men van heinde en ver andere soorten aanvoert. In Israël hebben zich na de vleermuismoord explosies van schadelijke insecten voorgedaan; op Guam zullen de ecologische gevolgen iets langer op zich laten wachten: een studie heeft aangetoond dat 30% van alle oerwoudbomen op dat eiland voor hun bestuiving en zaadverspreiding afhankelijk is van de genoemde vliegende honden, en op termijn zullen deze bomen uitsterven tenzij de vleermuisjacht voor de markt wordt gestaakt.

Het aantal voorbeelden van onverstandige omgang met wilde soorten, zowel dieren als planten, is legio. Naast het gebruik voor consumptie is er de genoemde vangst voor het houden in gevangenschap, een tak van handel die in de tweede helft van deze eeuw zeer sterk is opgekomen en zich in de westerse wereld tot een miljardenmarkt heeft ontwikkeld. Een van de soorten die recent door de handel in het wild is uitgeroeid is de *Spix ara*, een gewilde papegaai.¹¹ Een dikwijls gewetenloze handel voorziet in de overwegend luxe behoefte van talloze particulieren om er exotische dieren en planten (vooral vogels, reptielen, amfibieën, vissen, orchideeën en succulenten) op na te houden. Ook in de handel in produkten zoals kattenhuiden, ivoor, neushoornhoren, schildpad, kikkerbilen, opgezette vlinders, schelpen en koralen kunnen enorme aantallen omgaan en de meest ernstige gevolgen, zoals voor olifanten en neushoorns, vormen tegenwoordig terecht krantennieuws.

Voorlopige conclusies

Wie zich regelmatig op de hoogte houdt van de houdingen van mensen tegenover wilde diersoorten, in internationaal perspectief, kan twee algemene conclusies trekken:

1. De overtuiging dat andere soorten dan de mens waarde en bestaansrecht hebben heeft gedurende de laatste 150 jaar geleidelijk terrein veroverd.
2. Naast schadelijk gebruik van soorten uit onwetendheid is er in toenemende mate ook bewuste, direct schadelijke exploitatie van soorten, en bewust milieubedervend handelen met indirecte schadelijke gevolgen.

Het ligt voor de hand dat natuurbeschermers moeten bijdragen aan een versterking en verdere verbreiding van het besef van waarde en bestaansrecht van soorten, van verankering daarvan in nationale en internationale verdragen, wetten en andere regelgeving, en van uitvoering van en controle op de naleving van bestaande beschermende maatregelen. In eerste instantie liggen deze verantwoordelijkheden, evenals die van goede voorlichting aan en educatie van het publiek, bij de overheden, maar zonder een breed maatschappelijk draagvlak beginnen deze niet veel. Gelukkig is er een groeiend aantal overeenkomsten en voor-schriften, nationaal zowel als internationaal, op het gebied van soortenbescherming. Zeker te veel om hier alle te noemen. Een goede filosofische basis biedt het weinig bekende 'World Charter for Nature', dat in 1982 door de Verenigde Naties werd aangenomen en dat in diverse boeken te vinden is.¹² Dit handvest stelt onder meer dat iedere levensvorm uniek is en respect verdient, ongeacht zijn waarde voor de mens, en dat de mens zich in zijn houding moet laten leiden door een morele code.

Om dit noodgedwongen summiere exposé te beëindigen met een positief geluid: op 14 augustus 1990 trad Guinea-Bissao als 109de land toe tot de Conventie van Washington, een in 1973 opgesteld internationaal verdrag voor de bescherming van bedreigde en kwetsbare soorten dieren en planten tegen overexploitatie door de handel. Het lijkt erop dat de geest van dit verdrag sterk bijdraagt tot een versnelde ontwikkeling op het terrein van beschermingsmaatregelen wereldwijd.

1. IUCN, 1990. Triennial report 1988–1990. Gland.
2. World Conservation Union, United Nations Environment Programme & World Wide Fund for Nature, 1990. *Caring for the world; a strategy for sustainability (second draft)*. Gland.
3. World Resources Institute, 1990. *World resources 1990 – 91*. New York, Oxford.
4. K. Thomas, 1983. *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500–1800*. Harmondsworth. (Uitgave 1984).
5. D.R. Griffin, 1984. *The question of animal awareness; evolutionary continuity of mental experience. (Revised and expanded edition)*. Los Altos.
6. D.R. Griffin, 1984. *Animal thinking*. Cambridge (V.S.), Londen.
7. P.G. Heltne & L. A. Marquardt (red.), 1989. *Understanding chimpanzees*. Cambridge (V.S.), Londen.
8. R.S. Fouts, 1989. *The research at Gombe: its influence on human knowledge*. In: P.G. Heltne & L. A. Marquardt (red.), *Understanding chimpanzees*. Cambridge (V.S.), Londen. [Pag. 60 – 65].
9. E. Thenius, 1970. *Afstammingsgeschiedenis*. In: B. Grzimek, *Het leven der dieren*. XI. Zoogdieren 2. Utrecht, Antwerpen. [Pag. 177–178].
10. Anonymus, 1990. *Wolf killed in Norway*. *Oryx* 24: 190.
11. T. Juniper & C. Yamashita, 1990. *The conservation of Spix' macaw*. *Oryx* 24: 224 – 228.
12. J.A. McNeely, K.R. Miller, W.V. Reid, R.A. Mittermeier & T.B. Werner, 1990. *Conserving the world's biological diversity*. Gland, Washington.